

= ЧИАГИЙНА =

Тетөөхначу корматаллин Таморан
пачхьалкхан автономин «Шуьйрачу
хаамийн гирсийн белхахой
кечбаран а, йухакечбаран а Туш»
Учреждениян директора
2023 ш. 04.09. омира № 0-0
Юнусов Хь. И.

**Тетөөхначу корматаллин Таморан
Нохчийн меттан ПРОГРАММА
(9 баттана)**

*Шуьйрачу хаамийн гирсийн белхахой
кечбаран а, йухакечбаран а Тушан ладоглархошна*

Программин хаамийн карта

1. Гуллакхдаран Галашо – корматаллин йухакечбар.
  2. Программин це – «Нохчийн мотт».
  3. ХIара дешаран программа кхочушийен кхерч – «Шуьйрачу хаамийн гирсийн белхахой кечбаран а, йухакечбаран а Туш» тетөөхначу корматаллин Таморан пачхьалкхан автономин Учреждени (ТI.К.И. ПАУ).
  4. Программин тайпа – модификацин.
  5. Кхочушийеш йу 2020-2021-чу дешаран шарахь дуьйна.
  6. Дешаран хенан йохалла – 9 бутт.
  7. Ладоглархойн хенаш – лаккхара а, йуккъера леррина а дешар дешна, 35 шаре кхаччалц хенаш йолу кегийнах а, мехкарий а.
  8. Маса тоба йу – цхьаь.
  9. Программин Галашо йу ладоглархошкахь иштта мехаллаш кхиор:
    - нохчийн мотт пачхьалкхан мотт а, адамашца йолчу уьйрийн, гонахара дахар довзаран гирс а хиларх кхеташ хилар;
    - шуьйрачу хаамийн гирсашкахь а, йукъараллин дахарехь а нохчийн меттан хаарех пайдаэца хьуьнар хилар;
    - нохчийн мотт кьоман культурин а, синьобздангаллин а мехаллийн цхьа тIегIа лара дезарх кхеташ хилар;
    - тайп-тайпанчу хьелашкахь шен нийсархошца а, баккхийчаьрца а йукъаметтигаш лело хаар карадерзор;
    - кьомо бIешерийн обмарехь кхоьллинчу гIиллакх-обздангаллин баххашца а, синьобздангаллин мехаллашца а экаме хила везарх кхеташ хилар.
- Оцу Галашонашка кхачархьама кхочушдан дезаш лаккхарчу мехаллин декхарш хIуьттуну Программина хьалха. Царах ду ладоглархошкахь кхио деза иштта декхарш а:
- шен кьоман векал а, дукхакъаьмнийн Россин пачхьалкхан гражданин а ша хиларх кхеташ хилар;
  - шен синьобздангаллин мехаллаш кхачама йалор, дукхакъаьмнийн махке безам кхиор, нохчийн матте, гIиллакхийн хIолламашка, кхечу кьаьмнийн культуре болу ларам кхиор;
  - хIума довзаран а, цунах кхетаран а, цуьнан мах хадоран а хьекьал кхиоран Галашонца хаамийн тайп-тайпанчу хьостанех, гирсех пайдаэцар;
  - хьалха хIуьттуну проблемех кхета а, гипотеза хьалхайаккха а, коьчал пайде йерзо а, шена хетарг тIечIагIдеш делил дало а, барта йа йозанан аларшкахь бахьанин-тIаьхьалонан уьйраш билгалйаха а, жамIаш кепе дерзо а хаар;
  - ша гуллакхдеш дустаран, дуьхь-дуьхьал хIитторан кепех шуьйра а, паргIат а пайдаэцар;

– тайп-тайпанчу хаамийн хьосташца, шуьйрачу хаамийн гирсашца, Интернетан таронашца болх бан, оьшург лаха, талла, ша г'уллакхдарехь царах пайдаэца хаар.

Кхетор

Мотт оилайаран, кхетаман, хьекъалан уггаре а йоккха хазна йу, х'лунда аьлча, адамийн дахарехь а, йукъараллехь а буьйцучу матто дакъа ца лоцуш цхьа х'лума а дац. Мотт адамийн уйран а, кхиаран а, кыйсаман а г'ирс бу. Х'луманан нийса тидам бан хааре хьаьжжина, цуьнан ойла йан хаа тарло, нийса, кхетаме ойла йан хааре хьаьжжина, х'луман'ах кхета йиш хир йу, ткъа х'луман'ах вай кхетаре хьаьжжина бен хьекъал хир дац.

Ладог'архошна, церан хене а, цара кхул хьалха Iамийнчуьнга а диллича, мелла а алсам ойла йан хуур ду. Цундела уьш кхид'а х'луманан алсам тидам бан а, ойла йан а, кхета а Iамо беза, церан къамел кхио а, хаарш лакхадаха а деза. Iамочу материалан х'лун бахъана ду, и иштта х'лунда ду, шу цунах муха кхета боху хаттарш къастор хаддаза х'литтор пайде хир ду.

«Нохчийн мотт» курс лерина йу ладог'архошкахь кхоллараллин таронаш кхиорна а, шаш-шайца къахьега лаам кхолла а, ненан маттах долу хаарш к'ларгдарца нохчийн маттахь болчу шуьйрачу хаамийн г'ирсашкахь къахьега уьш кийча хилийтарна а.

Оцу Iалашонца белхан чаккхенехь ладог'архой кхача беза ишттачу жам'Iашка:

– дечу къамелан терго йаран хаарш карадерзор, меттан башхаллех пайдаэца хаар;

– базови кхетамаш караберзор: мотт, къамел, барта а, йозанан а къамел, шиннан къамел, къамел даран хьелаш, литературин меттан бакъонаш, текст, меттан кхоллам (фонетика, орфоэпи, лексика, фразеологи, дешан х'Iоттам, дошкхоллар, морфологи, синтаксис, орфографи, пунктуаци);

– нохчийн меттан коьрта меженаш а, церан билгалонаш а йевзаш хилар, дешан, дешнийн цхьаьнакхетарийн, предложенийн тайп-тайпана таллам бан хаар;

– хьелаш тидаме эцарца къамелехь меттан дакъойх нийса пайдаэцар;

– нохчийн меттан фонетикин, лексикин системийн, грамматикин д'Iах'Iоттаман коьрта башхаллаш йевзаш хилар;

– нохчийн литературин меттан бакъонаш а, къамелан оздангалла а йевзаш хилар, барта а, йозанан а аларех шен къамелехь пайдаэца хаар;

– тайп-тайпанчу дошамех а, хаамийн литературех а пайдаэца хаар;

– тайп-тайпанчу жанрийн, хот'Iийн тексташ йукъарчу чулацамах кхеташ йеша хаар: исбаьхьаллин, дешаран, Iилманан, Iилманан-г'Iарайевлла, публицистикин, г'уллакхан;

– лергана хазарехь йукъерчу барамехь (хьехархочун, телевиденин, радион дикторан къамел) бовзуйтучу хаамех нийса кхетар;

– йукъаметтигаш д'Iакхехьаран тайп-тайпана хьелаш тидаме а оьцуш, массо кепара жанрийн, хот'Iийн (стилан) тексташ кхоллар; къамел долоран йуьхь шегахь а йолуш, Iер-дахаран, дешаран, социокультурни теманашна г'Iиллакхехь диалогаш д'Iаьахьа хаар;

– хаамийн хьостанах санна пайдаэцарца текстаца болх бан а, текстан массо кепара анализ йан а хаар;

– текстан дакъош нохчийн маттера оьрсийн матте гочдар.

Программин шатайпаналла лара мегар ду теори а, практика а цхьаьнайалош иза кхочушийриг хилар. Ткъа оцо ладог'архойн кхолларалла кхиоран таронаш совйохур йу.

Дуьххьалд'а дийцаран а, практикин а хорманашкахь д'Iахьур ду дешар.

30-нал лахара воцуш ладог'архо хила декхар ду тобанехь, шайн хенаца 35 шарал воккха а воцуш.

Программа лерина йу 9 баттана. Билгалдина сахьташ – 72.

Белхан технологи

Программица билгалдинарг Iаморо ладог'архошкахь кхио деза:

– нохчийн мотт уьйрийн, йукъаметиггалийн г'ирс а, пачхьалкхан мотт а хиларх кхетар: нохчийн мотт дешаран, къинхьегаман, говзаллин г'уллакхдарехь а, ша

вовзийтарехь а, йукъараллехь ша дIалоцу йолу меттиг билгалйарехь а эшарх кхеташ хилар;

– вовшашца а, кхечу къаьмнийн векалшца а йукъаметтигаш дIакхехьарехь нохчийн маттах пайдаэца кийча хилар; къаьмнийн культурийн йукъаметтигаш дIакхехьарехь къинхетаме а, машаре а хилар;

– шен къоман а, Россехь дехачу къаьмнийн а, дуьненайукъара а культура йовзарехь нохчийн мотт мехала гIирс хиларх кхеташ хилар;

– барта а, йозанан а хаамех цхьатерра кхеташ хилар (Галашонех, теманех, коьртачу а, тIебузучу а хаамех);

– тайп-тайпанчу хотIийн, жанрийн тексташ массо кепара йешар а, йазъяр а карадерзор;

– билгалбинчу барамехь йацйна (план, йухасхьайийцар, изложени, конспект) ладоьгIна йа дIайешна текст йуха схьайийца хаар;

– тайп-тайпана йукъараллин хьелаш тидаме а обцуш, къамелдарехь а, дийцаре даршкахь, дискусешкахь дакъа лаца а, барта а, йозанан а аларш кхолла а хаар;

– шенна хаарш лаха а, карадерзо а хаар; шуййрачу хаамийн гIирсашца а, Интернетан хьостанашца а болх бан, пайдаэца хаар;

– билгалйинчу темина коьчал схьахаржа а, иза цхьана къепе йерзо а хаар; таллам бан а, цхьаь вукхуьнца йуста а, схьагайта а, жамIаш дан а, йукъара маьIна даккха а, шена хетарг тIечIагIдеш делил дало а хаар.

– оьрсийн мотт Iаморехь нохчийн маттах пайдаэца хаар.

ЛадоьгIархойн Iамаре лаам хилийтаран кепаш:

1. Журналистан болх тIаьхьало йолуш хилар.

2. ЛадоьгIархошна шайн кхоллараллин таронаш гучуйаха некъаш кхоллар.

Iаморех шайх пайдаьцу кепаш: хIума довзийтар, практикехь чIагIдар, цуьнца цхьаьна – талламбар, ша-шена талламбар.

Iаморан таронаш:

- белхан программа;
- темехула йолу литература;
- хаамийн гIирсаш а, дошамаш а;
- электронни гIирсаш.

Дешаран-чулацаман план

№.	Чулацам	Сахь-таш	Теори (сахьт)	Практика (сахьт)	Iаморан хорма	ЖамI
1.	Долор. Адамийн дахарехь матто лело маьIна.	2	1	1	Лекци.	Хаттаршна жопаш
2.	Нохчийн мотт: йоцца истори, маьIна.	2	2		Лекци	Iамийнарг тIечIагIдар Хаттаршна жопаш
3.	Лексикологи	4	2	2	Лекци. Талламан болх	Iамийнарг тIечIагIдар Хаттаршна жопаш
4.	Фразеологи	2	2		Лекци	Iамийнарг тIечIагIдар Хаттаршна жопаш
5.	Нохчийн меттан дошамаш	2	2		Лекция	Хаттаршна жопаш
6.	Фонетика а, графика а	4	2	2	Лекци. Талламан белхаш	Iамийнарг тIечIагIдар Хаттаршна жопаш
7.	Морфологи	4	2	2	Лекци.	Iамийнарг тIечIагIдар

					Талламан белхаш	Хаттаршна жьопаш
8.	Къамелан дакъош. Цердош	6	2	4	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
9.	Билгалдош	6	2	4	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
10.	Терахьдош	6	2	4	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
11.	Церметдош	4	2	2	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
12.	Хандош	4	2	2	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
13.	Причасти. Деепричасти	4	2	2	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
14.	Масдар. Куцдош	4	2	2	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
15.	ДештӀаьхье. Хуттург. Дакъалгаш. Айдардош	4	2	2	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
16.	Синтаксис. Цхьалхе предложени	2	1	1	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
17.	Чолхе цхьаьнакхетта предложени	2	1	1	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
18.	Чолхе карара предложени	2	1	1	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
19.	Сацаран хьаьркаш	2	1	1	Лекци. Талламан белхаш	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
20.	ЖамӀаш дар	2		2	Программа Іамор таллар	Іамийнарг тӀечӀагӀдар Хаттаршна жьопаш
	ДЕРРИГЕ А	68	33	35		

Программин чулацам

1. Долор. Адамийн дахарехь матто лело маӀна. Мотгий, ойлий вовшех йозуш хилар. Дуьненчохь къаьмнийн меттанаш. Адамийн уьйрашкахь меттанийн маӀна.

Іамийнарг тӀечӀагӀдар.

2. Нохчийн мотт: йоцца истори, маӀна. Нохчийн мотт вуно шира а, хьалдолуш а хиларан билгалонаш. Йозанан мотт кхоллабалар. Алфавиташ хийцаьлар. Нохчийн маттах тера меттанаш: Нохчийн меттан башхаллаш.

3. Лексикологи. Дешнийн маӀнаш. Дешнийн тайпанаш, церан маӀнаш. Дукха маӀнаш долу дешнаш. Омонимаш. Синонимаш. Антонимаш. Ширделла дешнаш. Керла

дешнаш. Лексикин башхаллаш: историзмаш, диалектизмаш, корматаллийн дешнаш, Иилманан дешнаш, и.д.кх.а.

Іамийнарг тІечІагІдар.

4. Фразеологи. ПаргІат цхъаьнакхетта дешнаш. ЧІагІделла цхъаьнакхетта дешнаш. Идиомаш. Халкъан кицанаш – чІагІделла цхъаьнакхетта дешнаш – фразеологин цхъаьнакхетарш. Меттан дешнаш а, дешнийн коьрта хазна а.

5. Нохчийн меттан дошамаш. Дошамийн тайпанаш: энциклопедин, филологин, дошкхеторан, гочдаран, терминологин, фразеологин, этимологин, техникин, и.д.кх.а. Духхъарлера дошамаш. Дошамаш кхоллар кхиар.

6. Фонетика а, графика а.

Къамелан аьзнаш. Мукъа а, мукъаза а аьзнаш. Нохчийн алфавит (абат). Аьзнашний, элпашний йукъахь йолу башхо. ЧІога а, кІеда а мукъа аьзнаш. Доца а, деха а мукъа аьзнаш. Балдийн а, балдийн доцу а мукъа аьзнаш. Дифтонгаш а, церан нийсайазяр а. Зевне а, кьора а мукъаза аьзнаш. Шалха элпаш. Шала элпаш а, церан нийсайаздар а. ЦІеххъана йишхадоран хъаьрк. ЧІога а, кІеда а къасторан хъаьркаш. Дешдакъа. Тохар. Дешан чаккхенга «н» яздар. Орфоэпи – нийсааларан бакъонаш.

Іамийнарг тІечІагІдар.

7. Морфологи.

Дешан латтамий, къамелан дакъошший. Дешан лард а, чаккхе а. Гергара я цхъанаораман дешнаш. Дешан орам а, дешхъалхе а, суффикс а. Схъадовлаза а, схъадевлла а дешнаш. Орамера мукъа аьзнаш хийцадалар.

Орфографи – нийсайаздаран бакъонаш. Ораман аьзнаш хийцадалар. Чолхе дешнаш а, церан нийсайаздар а. Чолхе-дацдина дешнаш а, церан нийсайаздар а.

Іамийнарг тІечІагІдар.

8. Къамелан дакъош.

ЦІердош. ЦІердешан маьІна. Йукъара а, долахь а цІердешнаш. ЦІердешнийн грамматически классаш. ЦІердешнийн дожарийн хорманаш. ЦІердешнийн легарш. Легаршкахь цІердешнийн орамера мукъа аьзнаш хийцадалар. ТІеэцначу цІердешнийн легарш. ЦІердешнийн кхолладалар, церан суффиксаш.

Іамийнарг тІечІагІдар.

9. Билгалдош. Билгалдешан маьІна. Мухаллин а, йукъаметтигаллин а, доладерзоран а билгалдешнаш. Лаамаза а, лааме а билгалдешнаш. Билгалдешнийн терахъашца хийцадалар. Билгалдешнийн классашца хийцадалар. Мухаллин билгалдешнийн даржаш. Чолхе билгалдешнаш а, церан нийсайаздар а. Билгалдешнийн легарш. ТІеэцначу билгалдешнийн легар а, церан суффиксаш нийсайазъяр а. Билгалдешнийн кхолладалар, церан суффиксаш.

Іамийнарг тІечІагІдар.

10. Терахъдош. Терахъдешан маьІна а, цуьнан тайпанаш а. Терахъдешан цІердашца йолу уьйр. Предложенехь терахъдешан маьІна. Масаллин терахъдешнийн легар. ХІоттаман терахъдешнийн легар. Декъаран, гулдаран, дакъойн, билгалза-масаллин терахъдешнийн легар. РогаІаллин терахъдешнийн легар. Терахъдешнийн кхолладалар а, церан хийцадалар а, суффиксаш а.

Іамийнарг тІечІагІдар.

11. ЦІерметдош. ЦІерметдешан маьІна а, цуьнан грамматически билгалонаш а. Лааме а, лаамаза а цІерметдешнаш. ЦІерметдешнийн тайпанаш: йаххыйн, дерзоран, доладерзоран, дерзоран-доладерзоран, гайтаран, хаттаран, къастаман, къастамза, дацаран, шатайпанара, йукъаметтигаллин. ЦІерметдешнийн тайпанийн легар. ЦІерметдешнийн нийсайаздар.

Іамийнарг тІечІагІдар.

12. Хандош. Хандешан маьІна а, цуьнан грамматически билгалонаш а. Цхъадолчу хандешнийн терахъашца а, классашца а, кепашца а хийцадалар. Хандешан хенаш. Хандешан хенийн чаккхенаш нийсайазъяр. Деа кепара хандешнаш. Кхечуьнга довлу а, кхечуьнга ца довлу а хандешнаш. Хандешан билгалза кеп. Хандешан саттамаш: билгала,

бехкаман, лааран, тедожоран. Хандешан спряженеш. Гюьнан хандош. Чолхе хандешнаш. Дацаран дакъалгаш «ца», «ма» хандашца нийсайазъяр.

Іамийнарг тІечІагІдар.

13. Причасти. Причастин маъІна. Причастийн хенаш. Причастийн легар. Кхечуьнга йолу а, ца йовлу а причастеш. Причастийн нийсайазъяр. Причастеш цІердешнашка а, билгалдешнашка а йерзар. Причастешца дацаран дакъалг «ца» нийсайаздар.

Деепричасти. Деепричастин маъІна. Деепричастин хенаш а, церан нийсайазъяр а. Деепричастица дакъалг «ца» нийсайаздар.

Іамийнарг тІечІагІдар.

14. Масдар йа хандашах хилла цІердош. Масдаран классашца а, терахьашца а хийцадалар. Дацаран дакъалг «ца» масдарца нийсайаздар. Масдарийн легар.

Куцдош. Куцдешан маъІна. Куцдешнийн тайпанаш. Куцдешнийн кхолладар: билгалдешнех, цІердешнех, терахьдешнех, цІерметдешнех; церан суффиксаш. Тайп-тайпана къамелан дакъош цхьаьнакхетарх хилла куцдешнаш. Куцдешнийн даржаш. Куцдешнийн классашца хийцадалар. Куцдешнийн нийсайаздар.

Іамийнарг тІечІагІдар.

15. ДештІаьхье, цуьнан маъІна. Кхидолу къамелан дакъош дештІаьхьенашка довлар. ЦІердешнех хилла дештІаьхьенаш. Куцдешнех хилла дештІаьхьенаш. ДештІаьхьенийн нийсайазъяр.

Хуттург, цуьнан маъІна. Хуттургийн нийсайазъяр.

Дакъалгаш, церан маъІна. Дакъалгийн нийсайазъяр.

Айдардош, цуьнан маъІна. Айдардешнийн нийсайаздар.

Іамийнарг тІечІагІдар.

16. Синтаксис.

Дешнийн цхьаьнакхетарех, предложенех кхетам балар.

Цхьалхе предложени.

Іамийнарг тІечІагІдар.

17. Чолхе предложени. Чолхе цхьаьнакхетта предложени. Чолхе предложени дозаран гІирсаш.

Хуттургаш йоцу чолхе цхьаьнакхетта предложени.

Іамийнарг тІечІагІдар.

18. Чолхе карара предложени. ТІетуху предложени, цуьнан меттиг. Кобрга предложени.

Хуттургаш йоцу чолхе предложени.

Іамийнарг тІечІагІдар.

19. Сацаран хьаьркаш.

Йукъаметтигаллийн дешнаш.

Іамийнарг тІечІагІдар.

Материални декъехь кхачойар

Компьютер, интерактивни у, видео-проектор, Интернет.

Литература:

1. Нохчийн-оьрсийн а, оьрсийн-нохчийн а, леррина а дошамаш.
2. Джамалханов З. Д., Мачигов М. Ю. Нохчийн мотт. 1-2-чу курсийн студенташна учебник. Шина декъехь. Нохч-ГІалгІайн книгийн издательство. Соьлжа-ГІала. 1985.
3. Джамалханов З. Д., Чинхоева Т. Н. Нохчийн мотт. 10-11 классашна. «Книгийн издательство» ПУП, Соьлжа-ГІала, 2007.
4. Диктантийн а, изложенийн а гуларш, тайп-тайпана Гюьналлин Іаматаш.